

A szekularizáció fogalma és kritikája Tomka Miklós életművében

Bevezetés

Tomka Miklós tudományos pályáján központi helyet kapott a szekularizáció fogalma. Már a 70-es években született első vallásszociológiai tárgyú írásaiban is foglalkoztatta a kérdés, hogy a vallás, vallásosság társadalmi szerepének változása valóban egy egyirányú, visszafordíthatatlan folyamatként ragadható-e meg, miként azt a szekularizációs elmélet képviselői akkoriban nagyon határozottan kifejtették. A témában született első munkái a vallásosság mérésének módszertani kérdéseit járták körül, de már ezekben a művekben is jelen volt az a gondolat, mely szerint a vallás egy komplex jelenség, melynek változása nem ragadható meg ennek a komplexitásnak a figyelembe vétele nélkül. (TOMKA 1973, 1977c) Pályája nem várt befejezést pedig nagydoktori értekezése jelenti, amelyben összefoglalását adta mindannak, amit a szekularizációról gondolt. (TOMKA 2011)

Az alábbi írás arra tesz kísérletet, hogy rövid, szinte vázlatos formába öntve összefoglalja Tomka Miklós szekularizációval kapcsolatos legfőbb gondolatait, majd pedig kiválasztott írásai alapján rávilágítson arra, mennyiben figyelhető meg a gondolatok fejlődése, változása, illetve melyek voltak gondolatvilágának azon elemei, melyek a kezdetektől fogva, változatlan tartalommal jelen voltak benne. Talán szokatlan választás, hogy a kronologikus fejlődésismertetést megelőzi a végeredmény, a legteljesebben a pálya végén kifejtett gondolatok rövid ismertetése. Választásomat az indokolja, hogy a nagydoktori értekezés mind összetettségét, mind tartalmát tekintve jelentősen túlmutat a korábbi, főként folyóiratcikkekben kifejtett gondolatokon, s ily módon észszerűbbnek éreztem annak vizsgálatát, hogy ebből a gondolati bőségből melyek voltak már korábban is jelen a témával kapcsolatos írásokban.

Nem céлом sem a gondolatok szembesítése a szekularizációs irodalommal, sem pedig kritikai álláspont megfogalmazása. Mindkettő nagyobb lélegzetvételi kifejtést igényelne. A teljességre törekvés is hiú ábránd, vagy évek munkája volna, hiszen a teljes életmű több száz tudományos közleményből áll, melyek jelentős része idegen nyelven jelent meg. Céloknak megfelelően olyan műveket próbáltam kiválasztani a pálya különböző időszakaiból, melyek jól reprezentálják Tomka Miklós szekularizációval kapcsolatos gondolatait.

taít az adott korszakban. A művek kiválasztásának jogosságát – vagy ennek ellenkezőjét – azonban csak a teljes életmű szisztematikus feldolgozása igazolhatná.

1. A „szekularizációs koncepció”¹

Tomka Miklós számára a szekularizációval kapcsolatos gondolkodásának szimbolikus magva, hogy „a szekularizációs elmélet”, mint olyan, nem létezik. A nagydoktori értekezésben ezt röviden így indokolja: *„A szekularizációs „elmélet” megjelölést azért kell pontatlannak nevezni, mert (a) a szekularizáció tartalmával és folyamatával kapcsolatban nincs szakmai egyetértés, és mert (b) noha számos kötet címében szerepel a „szekularizációs elmélet” kifejezés, egyikük sem tart igényt az elmélet rangra, hanem legtöbbjük explicit kijelenti, hogy ilyen „elmélet” (azaz a koncepció szigorú társadalomtudományi logikai rendbe szedett változata) nem létezik.”* (TOMKA 2011:75.) Ennek megfelelően következetesen a „szekularizációs tézis”, „szekularizációs hipotézis” vagy „szekularizációs koncepció” fogalmakat használja témája megjelölésére, vagy a „szekularizációs elmélet” kifejezés használata esetén az „elmélet” szó hangsúlyozottan idézőjeles írásmódjával fejezi ki, hogy valójában nem elméletről van szó szerinte.²

A nagydoktori értekezés áttekinti a szekularizáció fogalmának értelmezését a különböző tudományágakban, ezzel is rámutatva a szó jelentésének többértelműségére. A legfontosabb értelmezési keretet természetesen a szociológia nyújtja Tomka Miklós számára, így nem meglepő, hogy az ehhez a perspektívához kapcsolódó kritika is a legátfogóbb. Ennek alapzatát az a gondolat adja, miszerint a vallás szükségyszerű eltűnésének a felvilágosodás kezdeteihez visszavezethető tézise társadalomtudományi közhellyé vált. A tézis magától értetődő mivolta pedig azt eredményezte, hogy kvázi axiómaként tekintettek rá, azaz elmaradt a módszeres empirikus és elméleti bizonyítása. Értekezésében arra tesz kísérletet, hogy szisztematikus elméleti érvelés segítségével ellenőrizze, pontosabban cáfolja a szekularizációs tézis állításait.

Egy további fogalmi-definíciós problémát lát Tomka Miklós abban, hogy nem csupán a szekularizáció jelentésével kapcsolatban nincs tudományos konszenzus, hanem ennek vonatkoztatási alapjával, a vallással kapcsolatosan sem. A műben többször viszatérően utal arra, hogy a vallási folyamatok értelmezése mögött húzódó különbségeket jelentős részben éppen a szerzők által használt vallásfogalmak közti eltérésekkel lehet magyarázni. E tekintetben fontos szempont, hogy a vallás definíciójának része-e egy egyházi elem, vagy sem.

Nem egységes a szekularizáció értelmezése az elmélet képviselői által követett tudományos cél szerint sem. A köznapi értelmezéshez közelebb álló interpretáció leíró igé-

1 A fejezet egésze a nagydoktori értekezésben (TOMKA 2011) kifejtett gondolatokra támaszkodik.

2 A tomkai terminológiának megfelelően magam is ezeket a helyettesítő-fogalmakat fogom használni, amikor az ő gondolatait ismertetem a szekularizációval kapcsolatban.

nyű, mely szerint a szekularizáció „*a vallásos emberek számának és a vallás közéleti és politikai szerepének csökkenésével egyenlő*”. (TOMKA 2011: 75.) A társadalomtudományok azonban gyakran tágabb elméleti keretbe kapcsolják és magyarázó-előrejelző igényt is kötnek a fogalomhoz, amennyiben annak okaként a társadalmi modernizációt jelölik meg, amelyből „*törvényszerűen és kikerülhetetlenül és visszafordíthatatlanul*” következik egyfelől a vallás és egyház makrotársadalmi jelentőségvesztése, másrészt ezzel párhuzamosan az egyéni vallásosság csökkenése is. (TOMKA 2011: 75) Tomka Miklós kritikái főként ezt a második felfogást illetik, ennek megfelelően magam is két csoportba soroltam ezek pontokba szedett összefoglalását annak megfelelően, hogy a makro- vagy a mikroszintre vonatkoznak-e.

A makrotársadalmi értelmezés kritikája

A szekularizáció kritikájának a makroszintre vonatkozó elemei azt vitatják, hogy a társadalmi modernizációból valóban szükségszerűen következne a vallás és az egyház makrotársadalmi jelentőségvesztése. A kritika a következő pontokban foglalható röviden össze:

– Tomka Miklós konkrét ellenpéldákat sorol a makrotársadalmi jelentőségvesztés cáfolatára: a vallás politizálódását, a hagyományos egyházak fennmaradó, bizonyos esetekben erősödő makrotársadalmi szerepét, az új vallási mozgalmak térhódítását. Ezek a példák a szekularizáció „*törvényszerűségét*” és „*kikerülhetetlenségét*” hivatottak cáfolni.

– Hiányzik a modernizáció és a makrotársadalmi vallási változás közötti elméleti összefüggés kielégítő empirikus alátámasztása. Azaz még ha logikailag levezethető volna is a modernizációból a vallás jelentőségvesztése (mint látni fogjuk, Tomka Miklós nem így gondolja), ennek tényszerű igazolására nem került sor kielégítő formában.

– A funkcionálisan differenciálódott társadalomnak is – vagy talán még inkább? – szüksége van a társadalmat integráló általános erőkre, s ezek egyike továbbra is a vallás. Ez a gondolatmenet azt is felveti, hogy a modernizáció logikailag a vallás növekvő szerepével is együtt járhat.

– A szekularizációs koncepció figyelmen kívül hagyja, hogy a vallási rendszer képes reagálni a megváltozott társadalmi elvárásokra, szükségletekre. A vallási rendszer öntranszformációs képessége nyomán pedig koránt sem nyilvánvaló, hogy kizárólag csökkenő irányú lehet a vallási változás.

– A nem nyugati kultúrákban szent és profán hagyományosan más viszonyban, sokkal szorosabb egységben áll egymással, mint a nyugati kereszténység alapjain álló kultúrákban. Ezen felül a modernizáció sem feltétlenül egyetlen, minden társadalom által szükségszerűen követendő fejlődési út, hanem kultúráról kultúrára eltérő vonásokkal rendelkezik. Mindebből az következik Tomka Miklós számára, hogy a nem nyugati kultúrákra vonatkoztatva bizonyosan nem érvényes a szekularizáció nyugati értelmezése.

– A „jelentőségvesztés” meghatározása is kérdéses. Egy vallási közösség mérete nem azonos annak társadalmi jelentőségével. Kisebb, de elkötelezettebb hívekből álló közösségek hatása esetenként nagyobb lehet, mint megcsontosodott népegyházak híveié.

– A vallási fundamentalizmus, mint modernizációs jelenség, a modernizációs folyamatokra adott ellenreakciók egy formája. A vallási fundamentalizmus témája egyik meghatározó eleme a 2001 utáni közéleti diskurzusnak. Ennek a jelenségnek a felerősödése önmagában cáfolata a modernizáció és a makroszintű jelentőségcsökkenés közti lineáris kapcsolatnak.

– Más területek vallástól történő függetlenedése nem feltétlenül egy modernizációs jelenségként értelmezhető, sokkal inkább ezeknek a területeknek az intézményesüléséből, illetve az intézményesülés törvényszerűségeiből vezethető le.

– Talán az egyik legfontosabb ellenérv Tomka Miklós számára a szekularizációval szemben: A vallás nem pusztán függőváltozója a társadalmi változásoknak, hanem aktív szereplője is. Éppen ezért a vallástól, mint szükségletteremtő és társadalomkritikai intézménytől is jelentős mértékben függ maguknak a társadalmi változások kimenelete. Vallások eltűnhetnek, erre számtalan példa volt a történelemben, de ennek okait soha nem kizárólag a külső körülmények változásában kell keresni, hanem legalább ennyire a vallás működésében, belső fejlődésében is.

– A vallás szerepe és vitalitása a vallási piactól is függ. A vallásosság szintjét a vallási piac kínálati viszonyaival magyarázó elmélet szerint minél kevésbé monopolisztikus egy vallási piac, annál inkább érdekelt a „szolgáltató” vallási közösség abban, hogy „kínálatát” tényleges társadalmi igényekhez igazítsa.

– A modernitás is kitermeli a saját vallási szükségleteit, melyekre a vallás által adott válaszok rendszeradekvátak lehetnek. Ily módon tehát a vallás társadalmi funkcionálitása a modernitásban is megmarad, illetve újra keletkezik.

Az individuális szintű értelmezés kritikája

Tomka Miklós értelmezésében a szekularizáció magyarázó-előrejelző igényű társadalomtudományi értelmezésének másik pillére a személyes vallásosság törvényszerű és visszafordíthatatlan csökkenése a modernizáció következményeként, és a makroszintű jelentőségvesztéssel összekapcsolódva. Ezzel a tézissel szemben a következő ellenvetésekkel élt összefoglaló művében:

– A legfontosabb ellenvetés: ahogyan a vallás nem azonos az egyházzal, úgy a vallásosság sem azonos annak egy speciális formájával, az egyháziassággal, azaz egy konkrét vallási tradíció intézményesült keretei között megélt, gyakorolt vallással. Tomka Miklós szerint a szekularizáció egyik fő tévedése a két fogalom összekeverése, illetve a vallásosság túlságosan szűk értelmezése.

– A modernitás foka és a – nem az egyháziassággal azonosított – vallásosság mértéke között csupán gyenge empirikus korreláció mutatható ki. A témával kapcsolatos kutatások tehát az állítással ellentétes eredményt mutatnak.

Konkrét empirikus példák vannak arra vonatkozóan is, hogy nem csupán a modernitás foka, hanem maga a modernizációs folyamat, illetve ennek folyamányaként a funkcionális differenciálódás nem vallási hanyatlással, hanem épp ellenkezőleg, a vallásosság fellendülésével járt együtt. A leggyakrabban említett, de nem egyedüli példa erre az USA.

Tomka Miklós kifogásolja az egyéni szintű szekularizáció tézise mögött rejlő determinista szemléletet, amely szerint a vallásosság kizárólag csak a társadalmi körülményekből fakad. Eszerint az egyéni tapasztalatnak, élménynek, a személyes döntésnek a szerepe elhanyagolható volna a vallásosságra nézve, amit Tomka nem tart elfogadhatónak.

A modernizációnak az egyéni vallásosságra gyakorolt negatív hatását legalább részben a közösségek szétesésére, az egyén atomizálódására szokás visszavezetni. Ugyanakkor Tomka Miklós szerint a tapasztalat mást mutat. Noha a közösségek szerepe valóban csökkenő, a vallás azonban továbbra is a legfontosabb közösségformáló erő. Ráadásul a közösségek széthullásával párhuzamosan erősödik a közösségek iránti igény is, melynek kielégítésében a vallásoknak továbbra is kiemelkedő szerepük van.

Az előző ponthoz kapcsolódik, hogy a modernitás keretei közt nem csupán a közösségiség iránti vágy ad teret a vallásoknak, hanem az egyéni lét általános viszonyai is. Az elszemélytelenedés, az egyént körülvevő világ összetettsége, az egységes világgép megszűnése mind a vallási válaszok iránti vágyat erősíthetik.

A funkcionális differenciálódás hatására csökken az egységes minták átvételének kényszere és az ehhez kapcsolódó társadalmi kontroll. A szekularizáció hívei ebben a társadalom által kötelező érvénnyel közvetített vallás hanyatlását látják. Tomka Miklós ezt nem vitatja, csak azt mondja, hogy az éremnek van egy másik oldala is, nevezetesen az egyéni döntések növekvő szerepe. Ez pedig azt jelenti a vallásra nézve, hogy a vallási tradíciók helyett az individuális vallásosság új formái kerülnek előtérbe.

A makroszinten megfogalmazott ellenvetésekhez hasonlóan itt is kiemeli Tomka Miklós, hogy a mennyiségi csökkenés nem feltétlenül jelent hanyatlást is. A kérdés az, hogy figyelembe vesszük-e a mennyiségivel párhuzamos minőségi változást is. A társadalmi mintakövetés helyére ugyanis egyre inkább egy tudatos egyéni döntés lépett, és kérdés, hogy van-e értelme „darabra” összehasonlítani a két csoport méretét.

Újabb empirikus ellenvetés: Vajon ténylegesen létezett-e a vallásosságnak egy olyan aranykora, amihez viszonyítva lineáris a hanyatlás? Tomka Miklós rámutat arra, hogy a hosszabb időtávra visszatekintő történeti elemzések sem az aranykor, sem a lineáris

csökkenés hipotézisét nem támasztják alá. Sokkal inkább valószínű, hogy a vallásosság változása egy hullámvonallal írható le, amely fellendülések és visszaesések periodikus egymásra következését mutatja.

A fenti, hullámvonalú változással áll összefüggésben az a kifogás is, amely a szekularizáció irreverzibilitására vonatkozik. A szekularizációs tézis képviselői a vallási fellendülés szakaszait időleges, egyszeri eseményeknek tartják, amelyek azonban nem cáfolják a visszafordíthatatlanul lefelé irányuló, és végső soron a vallás eltűnését prognosztizáló trendet. Az előző pontban elmondottakkal összhangban Tomka Miklós azt állítja, hogy a múltra vonatkozó hosszútávú trendek – már amennyire ezt a történelmi forrásokból meg lehet állapítani – korántsem egyértelműen lefelé mutatóak. A jövőbeni további csökkenés prognosztizálása ezért tudományosan nem alátámasztott, s így a jóslás kategóriájába tartozik.

A fentiek alapján kijelenthető, hogy Tomka Miklós a szekularizációs hipotézis meglehetősen átfogó kritikáját fogalmazta meg nagydoktori értekezésében. Ez azonban – a fogalommal szembeni nyilvánvaló ellenérzései ellenére – nem jelenti azt, hogy teljes egészében elvetné a szekularizációt, mint tudományos kategória létjogosultságát. Sokkal inkább annak pontosítására, jelentésének szűkebb érvényességű meghatározására törekszik, amit a dolgozat utolsó bekezdésében így foglal össze: *„Szekularizáció tehát van, de hatásmechanizmusa nem olyan átfogó, nem olyan vastörvény és nem olyan végleges, mint a szekularizációs „elmélet” képviselői feltételezték. Arra nem alkalmas a szekularizációs „elmélet”, hogy a vallás eltűnésének menetrendjét kiszámítsák vele. Arra azonban igen, hogy felvázolja, hogy miféle összefüggések közepette alakul a vallás új társadalomszerkezeti helye és formája.”* (TOMKA 2011: 215.)

Mivel nem szorosan a szekularizációval kapcsolatos nézetekhez tartoznak, csak címző-szerűen térek ki arra a négy elméletre, amelyeket Tomka Miklós alternatívaként kínált a szekularizációval szemben, vagy legalábbis azt kiegészítendő. Ezek felsorolása újabb összehasonlítási alapot nyújt a korábbi írásokkal való egybevetéshez. Rajtuk keresztül nyomon követhető, hogy mennyiben új, vagy már régebb óta jelen lévő alternatívákat jelentettek ezek a tézisek Tomka számára. A következő négy elmületről van szó:

- Az intézményesülési elmélet
- A vallási piac elmélete
- Az individualizációs elmélet
- A közügy-vallás elmélete

2. A szekularizáció a korábbi írásokban

Dolgozatom második felében arra kívánok rámutatni, hogy a szekularizáció-kritika hogyan jelent meg Tomka Miklós egyes korábbi írásaiban. Az ismertetés jelen esetben is vázlatos lehet csupán, de talán még így is lehetőséget ad arra, hogy megfigyeljük a gondolatvilág változását.

A vallás és a vallásosság változásával foglalkozó első műveiben Tomka Miklós nem foglalkozik expliciten a szekularizáció kritikájával. Azonban foglalkozik magának az elvallástalanodásnak a jelenségével, és a szekularizációnak, mint létező folyamatnak a hatásaival. A szekularizáció tehát itt még nem mint cáfolandó jelenség, hanem mint az értelmezési keret jelenik meg. (TOMKA 1977a, 1977b) Ugyanakkor a korábban már említett módszertani cikkek arra is rávilágítanak, hogy a vallásosság koránt sem azonos az egyháziassággal, léteznek a vallásosságnak az egyháztól független formái is, és a vallás összetettebb jelenség annál, mint sem hogy egyszerűen a templomba járás gyakoriságával mérhető volna. (TOMKA 1973, 1977c)

Továbbra is a szekularizáció társadalmi hatásait vizsgálja, azaz kiinduló alapnak veszi a folyamat létét a 70-es évek végén írt, magyarul és angolul is megjelent cikkében. (TOMKA 1979, 1981) Fontos eltérés ugyanakkor az előzőekhez képest, hogy itt már megjelennek azok a gondolatok, melyek szerint

- a szekularizáció nem azonos az elvallástalanodással, amely sokkal inkább tények által nem alátámasztott – sőt, cáfolt – ideológia, mint tudományos elmélet;
- nem létezett korábban olyan korszak, amikor mindenki vallásos lett volna;
- a vallásosság változása semmi esetre sem egy lineáris csökkenés, és
- a vallásosságnak különböző típusai vannak, melyek közül a hagyományos egyházas típus számszerű csökkenése mellett megfigyelhető mind egy új, személyes döntésen alapuló kisközösségi vallásosság, mind az egyháztól eltávolodott „maga módján” vallásosság jelenléte és részben erősödése is.

Ebben az első olyan írásában tehát, amely a szekularizációt helyezi témája középpontjába, megjelennek már kritikai elemek is a szekularizáció tartalmi jelentésével kapcsolatosan. Ezzel együtt nem veti el a szekularizációs elméletet, a szekularizációt pedig, mint folyamatot, adottságként kezeli. Az is igaz, hogy a cikk által hivatkozott irodalom szinte kizárólag magyar nyelvű,³ és nem is célja az írásnak, hogy a szekularizációs elmélet klasszikusainak tanaival foglalkozzék, azokról véleményt alkosson.

A nyolcvanas évek végéről Tomka Miklós két fontos írása is foglalkozik a szekularizáció témájával. Az egyik közvetetten, a magyar vallási helyzet leírása során, a másik közvetlenül, a „szekularizációs hipotézis” ismertetése és kritikája révén. Noha az előbbi cikkben (TOMKA 1988) megjelenik a tomkai szekularizáció-kritika egy központi

³ Ez nyilván a nyugati irodalomhoz hozzáférés korabeli nehézségeire vezethető vissza.

eleme, nevezetesen hogy a szekularizáció pontos jelentéséről és elméleti tartalmáról nincs tudományos konszenzus, ennek ellenére „szekularizációs elméletek”-ről beszél, azaz még nem cáfolja, hogy egyáltalában elméletként tekinthetnénk a szekularizációra. Nem kétségbe vonva létjogosultságukat, ismerteti a szekularizációs elméletek által a modernizáció és a vallási változás közt tételezett összefüggést, s csupán arra próbál rámutatni, hogy ez a koncepció nem feltétlenül alkalmas a kelet-európai változások megragadására. A háború utáni vallási változás szakaszokra bontásánál a totális diktatúrát követő egyház és állam közti kiegyezés periódusát a „szekularizáció időszakának” nevezi, amelyre azonban a 70-es évek végétől egy deszekularizációs tendencia következett Tomka Miklós beosztásában. Tehát ez az írás is kritikával illeti a szekularizációt, de legfőképp azért, mert nem képes megragadni egy szocialista ország vallási változásának teljes spektrumát. A deszekularizáció említése pedig implicite magában hordozza azt a kritikai elemet is, hogy hamis állítás a szekularizáció irreverzibilitása.⁴

Az egy évvel később megjelent cikk (TOMKA 1989), melyben először foglalkozik a szekularizáció módszeres elméleti kritikájával, nagy vonalaiban már tartalmazza a későbbi kritikai elemek jó részét. Itt már nem elméletként, csak bebizonyítatlan hipotézisként kezeli a szekularizációt, melynek nincs egységes értelmezése, és erősen ideológiailag terhelt fogalom. Emellett vázlatosan a következő pontokat emelte ki Tomka Miklós:

- A szekularizáció csak a zsidó-keresztény kontextusban értelmezhető, más kultúrákban nem.
- A szekularizációnak több szintje van, ahol különböző folyamatok zajlanak. Megkülönbözteti a társadalmi, az intézményi és az individuális szintet.
- A szekularizációs hipotézis figyelmen kívül hagyja a vallási rendszernek a társadalmi változásokkal kapcsolatos alkalmazkodási, reagálási és kezdeményezési képességét.
- A vallás nem csak a tradicionális egyházakat jelenti, a vallásosság pedig nem csak az egyházas vallásosságot. A szekularizációs hipotézis általában csak szűkebb értelemben tekint a vallásra.
- A modernizáció és az elvallástalanodás közt nem mutatható ki empirikus úton korreláció.
- A vallási változás hosszútávú trendjei inkább hasonlítanak a hullámvonalhoz, mint a lineáris csökkenéshez.
- A társadalom által közvetített minták követésének tradicionális vallásosságát felváltja egy tudatosan vállalt vallásosság, amely más minőséget jelent.
- A modernizációból éppenséggel fakadhat a vallás és a vallási értelemadás iránti igény növekedése is.

Tehát Tomka Miklós a 80-as évek végére egy kiforrott és tartalmilag a későbbiekkel jelentős részben megegyező kritikát fogalmazott meg a szekularizációval kapcsolatosan.

⁴ Tomka Miklós már több mint egy évtizeddel a deszekularizációról szóló, gyakran idézett mű megjelenése előtt használta a fogalmat! (BERGER 1999)

Némi eltérést is tapasztalni ugyan, de ezek inkább csak kivételt jelentenek. Így például a későbbi írásaiban nem köszön vissza az az itt használt érvelés, amely a keresztény egyházak ökumenikus törekvéseire egy piaci logika alapján tekint, és a társadalom más alrendszereivel folytatott versenyben kialakított kartellnek tartja. A szekularizációt itt sem veti el teljes mértékben, de nem a magyarázó-előrejelző célkitűzéssel szemben érvel egy leíró perspektíva mellett, hanem inkább a hit csökkenésével szemben az egyházi kontroll csökkenésére helyezi a hangsúlyt. Talán a legjelentősebb különbség a nagydoktori értekezéshez képest, hogy itt nem fogalmaz meg alternatív teóriákat a szekularizációval szemben.

A rendszerváltást követő évtizedben több írásban is foglalkozott a kelet-európai vallási változással Tomka Miklós. Ezekben fontos helyet kap mind a változással kapcsolatos, egyre nagyobb számban hozzáférhető empirikus adatok ismertetése, mind pedig ezek értelmezése. Közös bennük, hogy a szekularizáció helyett más értelmezési keretben vizsgálja a vallási változások okait. Az első cikkben (TOMKA 1991) a szekularizációt a marxista szociológia fogalmaként állítja az olvasó elé, és az ő interpretációjukra hivatkozva állítja, hogy szerintük a szekularizáció a fejlődés természetes és kikerülhetetlen velejárója. Ezen állítások elméleti kiforratlansága és kétségessége szisztematikus kritikájukat is lehetetlenné teszik Tomka szerint. Alternatívaként az anómia-elméletet javasolja, még pedig olyan összefüggésben, hogy a rendszerváltás előtti időszakban a vallási változás a társadalom hatalommal szembeni autonómiájának fokával korrelált. Értelmezésében a kommunista rezsim bukása után megnyílt a tere a társadalmak regenerációjának, melynek része a vallási újjáéledés is.

Az időben következő hasonló témájú cikk címében és a szövegben is tényként kezeli a vallási újjáéledést, és fel sem merül a szekularizációs elmélet, mint lehetséges magyarázó tényező. (TOMKA 1995) A vallási változásra alapvetően az egyházak perspektívájából tekint, belső és külső problémákra, kihívásokra irányítja rá a figyelmet, és ezek közül az egyházellenes politikai erők tevékenységét tartja az egyik legfontosabbnak. Talán ez a cikk üt el a legjobban a korábbi és későbbi írásokban képviseltekől, nem csak a szekularizáció negligálása, hanem az elemzés során az egyházak szerepének előtérbe helyezése miatt is.

A harmadik írás (TOMKA-ZULEHNER 2000) talán még érdekesebben viszonyul a szekularizációhoz. A kelet-európai országok vallási változását vizsgáló Aufbruch-kutatás Paul Zulehnerrel közösen írt egyik fő művében nem esik szó explicit módon a szekularizációról, de az országok közti különbségek egyik legfőbb magyarázó tényezője a modernizáció, melynek mérésére több indikátort is használnak. Külön kitérnek a kommunista típusú modernizáció jellegzetességeire, és végső soron arra jutnak, hogy a modernizáció és a vallásosság csökkenése között összefüggés tapasztalható. Az is igaz ugyanakkor, hogy a kutatás elsődlegesen az egyházhoz kötődő vallásosságot vizsgálta, így a fenti összefüggést is a vallásosságnak erre a típusára nézve kell értelmezni. Ezzel együtt érdekes látni,

hogy empirikus eredmények értelmezése során egyes esetekben nem utasítja el olyan kategorikussággal Tomka Miklós a szekularizációt, vagy annak bizonyos tartalmi elemeit, mint ahogyan azt a kifejezetten a szekularizációról szóló elméleti írásaiban teszi.

Egy nem sokkal későbbi írásában, amelynek újból a szekularizáció a tárgya, megint csak hasonló érvek mentén és hasonló határozottsággal utasítja el a szekularizáció fogalmának használhatóságát, mint tette azt a már idézett 1989-es cikkében. (TOMKA 2002a) Új elemek is megjelennek az érvelésben, melyek a következők:

- A szekularizáció nem elmélet, azok a szerzők, akik „szekularizációs elméletről” írnak, maguk sem tartják valójában annak.

- Nem indokolt, hogy ok-okozati kapcsolatot tételezzünk a makro-szintű vallási változás és az individuális szintű elvallástalanodás között.

- Több ellenpéldát is hoz a vallás jelentőségvesztésével szemben, így például a vallási fundamentalizmus újjáéledését (2001 szeptember 11. után vagyunk!), és az új vallási mozgalmakat.

- Érvrendszerében helyet kapott a vallási piac elmélete, főként a vallási monopóliumoknak a vallási hanyatlásban játszott szerepére vonatkozó állítása révén.

Ennek a cikknek a szekularizációval szembeni minden korábbinál határozottabban elutasító hangvételében az is szerepet játszhat, hogy nem társadalomtudományi, hanem egyházi folyóiratban jelent meg. Ugyanakkor a feltehetőleg⁵ ugyanebben az évben készült online vallásszociológiai jegyzet (TOMKA 2002b) szekularizációról szóló része hasonló érvek mentén és hasonlóan egyértelműen foglal állást a szekularizációval szemben. Stílusát tekintve az idézett írások közül megítélésem szerint ez utóbbi áll a legközelebb a nagydoktori értekezéséhez.

Az utolsó általam vizsgált Tomka-mű témája a 90 után született három íráséhoz hasonlít: a kelet-európai vallási változásokat próbálja értelmezni az adatok tükrében. (TOMKA 2006) A cikk elsődlegesen a keleti és nyugati kereszténység közötti különbségekre, és ezeknek a különbségeknél a vallásosság vizsgálatára gyakorolt hatására koncentrál. Itt már – szemben az idézett 1995-ös írással – nem nyilvánvaló tényként kezeli a vallási fellendülést, hanem a vallási változások különböző irányairól ír, a szekularizációról pedig, mint nyugat-európai jelenségről, illetve ebben a kontextusban született elméletéről beszél. Tehát nem veti el elméleti és empirikus érvek alapján, hanem „csak” az érvényességét korlátozza az által, hogy a keleti kereszténységre eltérő mérőeszközöket javasol. Ugyanakkor azt is elismeri, hogy minden egyéb tényező mellett a „*differenciálódás, modernitás és szekularizáció a világnak ebbe a részébe is begyűrűzött*”.⁶ (TOMKA 2006: 256) A szekularizáció fogalmát tehát ebben az esetben is használja bizonyos jelenségek leírására, még pedig újfent a társadalmi differenciálódással és a modernitással

5 Az online dokumentum keletkezési ideje nem ismert. A legutolsó hivatkozott irodalom 1999-ből származik, a dokumentum felöltése pedig a weboldal tulajdonságai szerint 2002-ben történt.

6 „Differentiation, modernity, and secularization have encroached into this part of the world as well” – saját ford.

összefüggésben. Az is igaz ugyanakkor, hogy a vallásosság alatt ez a cikk elsődlegesen a keleti vagy nyugati keresztény egyházakhoz kötődő vallásosságot érti.

3. Összefoglalás

A cikk első felében rövid összefoglalását adtam azoknak a tartalmi elemeknek, melyek meghatározzák Tomka Miklós szekularizáció-kritikáját. Bár maga a nagydoktori értekezésből kirajzolódó kép meglehetősen egyértelműnek látszik, Tomka valójában nem a szekularizáció, mint folyamat létét utasítja el, hanem ennek túlzottan általános értelemben vett és univerzális érvényességű használatát, valamint az ezekre alapozott prognózisokat. A második, kronológiai rész egyik legfontosabb tanulsága épp ez: amennyiben nem általános értelemben, elméleti megközelítésben beszél a szekularizációról, hanem egy konkrét történelmi kontextusban vizsgálja a vallási változást, akkor többnyire egy lehetséges értelmezési eszközként tekint a fogalomra.

Az időbeli áttekintés arra is rámutatott, hogy a szekularizáció kritikája Tomka Miklós pályafutása során fokozatosan teljesedett ki, ugyanakkor a szekularizációval szembeni állásfoglalása, valamint a kritika több fontos elemén alapuló érvrendszer már 1990 előtt is kimutatható. Ezzel összefüggésben fontos arra is rámutatni, hogy a szekularizáció-kritika kibontakozásában fontos szerepet játszott, hogy a rendszerváltás előtti évtizedekben nem írhatta le szabadon a témával kapcsolatos gondolatait.⁷ Lehetséges tehát, hogy a gondolatvilág kibontakozása valójában nem, vagy csak kisebb mértékben egy gondolati fejlődés eredménye, sokkal inkább a közlés növekvő szabadságáé.

Az érvrendszer kibontakozása mellett a stílus változása is megfigyelhető, amennyiben az általa elutasított jelentéstartalmú szekularizáció-fogalommal és -elmélettel kapcsolatosan egyre határozottabban fogalmaz, egyre jobban kifejezésre juttatja, tudományos szempontból mennyire kevésre tartja azt.

Amennyire egyértelmű véleményt képvisel a szekularizáció kapcsán, annyira kevésbé kiforrottnak tűnik, hogy milyen alternatív elméletekben gondolkodott Tomka Miklós. Láthatóan végigkíséri a pályafutását az a törekvés, hogy ne csak cáfolja a szekularizációt, hanem helyette más, alkalmasabb megoldási javaslatot nyújtson. A fő művében javasolt négy alternatíva közül három ugyanakkor nem, vagy alig tűnik fel korábbi írásaiban, míg az utóbbiakban felmerült lehetséges elméleti magyarázatok közül van, amelyikről pedig később nem esik szó.

Ebben a cikkben néhány kiválasztott írásra támaszkodva ismertettem Tomka Miklós gondolatait a szekularizációról. Sem az egész életmű áttekintésére, sem a szekularizációs irodalommal történő szembesítésre nem volt lehetőségem. Tomka Miklósnak

⁷ 1990 előtt gyakran csak álnéven vagy név nélkül publikálhatta a vallással, vallásossággal kapcsolatos írásait Tomka Miklós.

a szekularizációval kapcsolatos nézetei egy teljes pályafutás során forrtak ki, s ennek a pályafutásnak a feldolgozása, kritikai értékelése az utódok előtt álló feladat.

Irodalom

- BERGER, PETER L. (szerk. 1999): *The Desecularization of the World*. Washington: Ethics and Public Policy Centre – Grand Rapids: William B. Eerdmans
- TOMKA MIKLÓS (1973): A vallásosság mérése. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 30 (1-2): 122-135.
- TOMKA MIKLÓS (1977a): A felekezeti arányok és a szekularizáció Magyarországon. *Világosság*, 18 (4): 235-238.
- TOMKA MIKLÓS (1977b): Vallásosak-e a “vallásosok”? *Világosság*, 18 (12): 778-783.
- TOMKA MIKLÓS (1977c): A változó vallás méréseinek problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 34 (4): 363-376.
- TOMKA MIKLÓS (1979): A szekularizáció mérlege. *Valóság*, 22 (7): 60-70.
- TOMKA MIKLÓS (1981): A Balance of Secularization. *Social Compass*, 28 (1): 25-42.
- TOMKA MIKLÓS (1988): Tendencies of Religious Change in Hungary. *Archives de sciences sociales des religions*, 65 (1): 67-79.
- TOMKA MIKLÓS (1989): A szekularizációs hipotézis. *Szociológia*, 1989 (2): 109-125.
- TOMKA MIKLÓS (1991): Secularization or anomy? *Social Compass*, 38 (1): 93-101.
- TOMKA MIKLÓS (1995): The Changing Role of Religion in Eastern and Central Europe: Religion's Revival and its Contradictions. *Social Compass*, 42 (1): 17-26.
- TOMKA MIKLÓS (1998): Contradictions of secularism and the preservation of the sacred: Four contexts of religious change in communism. In Laermans, Rudi – Wilson, Bryan – Billiet, Jaak (szerk.): *Secularization and Social Integration*. Leuven: Leuven University Press, 177-189.
- TOMKA MIKLÓS – ZULEHNER, PAUL M. (2000): *Religion im gesellschaftlichen Kontext Ost(Mittel)Europas*. Ostfildern: Schwabenverlag.
- TOMKA MIKLÓS (2002a): A szekularizációról – pro és kontra. *Lelkipásztor*, 77 (8-9): 282-287.
- TOMKA MIKLÓS (2002b): *Vallásszociológia*. http://www.fl.hu/uniworld/vt/szoc/tomka_1.htm (Letöltés: 2012. szeptember 18.)
- TOMKA MIKLÓS (2006): Is Conventional Sociology of Religion Able to Deal with Differences between Eastern and Western European Developments? *Social Compass*, 53 (2): 251-265.
- TOMKA MIKLÓS (2011): *A vallás a modern világban - A szekularizáció értelmezése a szociológiában*. Budapest: SE EKK Mentálhigiéné Intézet – Párbeszéd (Dialogus) Alapítvány.